

Uładzimir Marchel

Кантамінацыйная білінгвальнасць у беларускім літаратурным працэсе

Acta Polono-Ruthenica 2, 323-331

1997

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Uładzimir Marchel
Mińsk

Кантамінацыйная білінгвальнасць у беларускім літаратурным працэсе

Творчасць беларускіх (ліцьвінскіх) паэтаў на польскай мове ў XIX стагоддзі, прынамсі ў яго першай палове, была не так выклікана іх асабістым лёсам, як падрыхтавана і абумоўлена нацыянальна-гістарычным лёсам радзімы. Творы на польскай мове ў беларускую літаратуру прыходзілі як працяг і адна з выяваў польскамоўнай адукацыі, бытавой беларуска-польскай білінгвальнасці і паступовага напастання беларуска-польска-рускага трохмоўя. Як зазначае М. П. Алексееў, „той ці іншы тып шматмоўнасці ўзнікаў з грамадскай практыкі і быў канкрэтным прадуктам сацыяльна-гістарычных умоваў пэўнай эпохі”¹.

Акрамя таго, энта-генетычная ўстойлівасць і светапогледныя змены, уступаючы ў супярэчнасць, пераадольваюць яе праз эстэтыку мастацкай творчасці і на нейкім этапе дыялектычнай узаемнасці дасягаюць свайго жыццядзейнага сінтэзу ў канкрэтных творах. Таму, зразумела, „унутры кожнага твора, кожнага вобраза ўтрымліваецца ў згорнутым выглядзе ўся дыялектыка літаратурнага развіцця...”².

Аднак амаль усе супярэчнасці мастацкай творчасці ў беларускім літаратурным працэсе першай паловы XIX стагоддзя так ці інакш суадносіліся з беларуска-польскім узаемадзеяннем на ўзроўні польскамоўнага асваення беларускага матэрыялу аўтарамі беларускага паходжання. І незалежна ад таго, ці беларускае народна-архетыпічнае мысленне, маючы свае законы, узгаднялася з законамі поль-

¹ М. П. Алексеев. *Многоязычие и литературный процесс*, [w:] *Многоязычие и литературное творчество*, Ленинград 1981, s. 16.

² М. Эпштейн. *Парадоксы новизны. О литературном развитии XIX - XX веков*, Москва 1988, s. 9.

скай, мовы, ці законы польскай мовы, прыстасоўваліся да беларускага архетыпу, у творчасці беларускіх паэтаў, якія пісалі па-польску, адбывалася спалучэнне элементаў двух моўных сістэм, прытым адна з іх - польская - выконвала парадную ролю, а другая - беларуская - прысутнічала на тылавым плане, апасродкавана, праз тэматыку, фальклор і аўтарскую ментальнасць, што падпарадкоўвала сабе логіку мастацкага развіцця вобразаў твораў і час ад часу заяўляла пра сябе нечаканым лексічным „жэстам” і сінтаксічным „бунтам”.

Натуральна, гэта выпрацоўвала індывідуальны моўны стыль аўтараў і складвалася ў своеасаблівы рэгіянальны стыль або манеру паэтычнага пісьма беларускай польскамоўнай літаратуры. Балазе, шырокія свабоды і новыя магчымасці для аўтарскага самавыяўлення адкрываў рамантычны метад. Аднак „распрыгоненне” рэгламентаванай папярэдне творчасці ішло не толькі ад яго, але і праз яго, г.зн. адбывалася развіццё самога метаду - і найперш праз трансфармацыю лірычных жанраў.

Што тычыцца беларускай польскамоўнай паэзіі, то яна, несумненна, належыць да інтэгруючага тыпу развіцця, які на ўзроўні канкретных твораў вызначаецца кантамінацыяй творчых пачаткаў, абумоўленых унутраным беларуска-польскім узаемадзеяннем. З аднаго боку, польская мова і польская літаратурна-пісьмовая традыцыя, а з другога - беларускія сацыяльна-гістарычныя рэаліі, беларуская мова і беларускія вераванні, прымхі, фальклор. Усё гэта пры ўзнікненні мастацкай субстанцыі прыходзіла ў рух, сумяшчалася і перапляталася. Знешне ж выглядала так, нібы польская мова ўбірала ў сябе ці ахінала сабою рысы беларускай ментальнасці.

Аднак, будучы выяваю і носьбітам аднае ментальнасці, мова наўрад ці набывае дастаткова і паралельна рысы іншага светаўспрымання. Гэтаксама і менталітэт аднаго народа не мае поўнай адпаведнасці ў мове другога. Чыстай ці бяскрыўднай моўнай замены не існуе: дэфармуецца або мова, або светаўспрыманне, некранутым застаецца хіба толькі архетып. Вопыт сацыяльных стасункаў і стаўлення да свету, назапашаны многімі пакаленнямі ў этнагістарычных ці прастора-часавых межах і аформлены праз мову ў пэўны тып ментальнасці, не сціраецца, як магнітная стужка, у часе засваення іншай мовы, а судакранаецца праз яе з іншым тыпам ментальнасці. Практыка сужыцця гітых тыпаў прыводзіць да выкарыстання да-

пасавальных моўных рэсурсаў, да інтэгравання аднае мовы ў другую на ўзроўні лексікі, фразеалагізмаў, граматычных формаў і сінтаксічных канструкцый, да ўзнікнення такіх утварэнняў, як, напрыклад, лацінаамерыканскія варыянты іспанскай мовы.

Дастасаванне польскай мовы да беларускага светабачання ў польскамоўнай творчасці беларускіх паэтаў не магло дасягнуць поўнай адэкватнасці: пастаянна пра сябе нагадвала несупадзенне спадчынна-архетыпічнага адчування беларускай прасодыі з пісьмова-арыентаваным культуралагічным успрыняццем базавых рытміка-інтаграцыйных законаў польскай мовы. Таму лексіка-семантычныя і сінтаксічныя адхіленні ад нормаў польскай мовы, заўважаныя ў паэзіі Адама Міцкевіча і Уладзіслава Сыракомлі язчэ іх сучаснікамі і ахарактарызаваныя пазней даслечыкамі, наўрад ці справядліва лічыць недаглядам або непісьменнасцю аўтараў. Хутчэй, гэта не да канца ўсвядомлены кантамінацыйны спосаб развіцця варыянта польскай мовы. Ва ўсякім разе, без уплыву беларускай мовы тут не абышлося: яна была на слыху паэтаў з маленства. Польскамоўная творчасць аўтараў беларускага паходжання мела, па сутнасці, трансфармацыйны характар, бо беларускую ментальнасць яна пераводзіла ў рэчышча польскай мовы, у літаральным сэнсе перакладала на польскую мову. Не на пустым месцы з'явіўся ліст варшаўскіх чытачоў віленскага выдання „Wiadomości Brukowe”. Звяртаючыся да аўтараў часопіса, яны, у прыватнасці, у 1819 годзе канстатавалі: „Вы для Літвы, а не для Кароны пішаце... менш дбаеце пра тое, ці будуць вас разумець у Варшаве, абы ў Вільні ды Літве вас разумелі”³.

Думаецца, сітуацыя дастаткова выразна ўсведамлялася паэтамі, якія ў XIX стагоддзі ўслед за змагаром за незалежнае Вялікае Княства Літоўскае, знакамітым палітыкам і кампазітарам Міхаілам Клеафасам Анінскім лічылі сябе ліцвінамі з паходжання.⁴ Прынамсі ў разгорнутым каментары да выдання асобнай кнігаю раэмы *Таміла* (*Tomilo*, Wilno 1858), Вінцэсь Каратынскі заўважыў: „Перекладаючы амаль даслоўна з беларускай на польскую, нягледзячы на самыя гарачыя намаганні, немаганні, немагчыма захаваць у кніжнай польскай мове адценні беларускай, на якой народ размаўляе ў гэтых

³ „Wiadomości Brukowe”, 1819, nr 147.

⁴ М. К. Огиński. *Pamiętniki*, Poznań 1875, t. 4, s. 168.

краях, - а ўвесці мову сялян Кароны нам здавалася недарэчы”⁵. Таму беларускія словы і выразы таго рэгіёну, які вядомы як этнакультурнае асяроддзе бытавання галоўнага героя паэмы, паэт заносіць і ўкараняе ў польскамоўны масіў, графічна вылучаючы іх у тэксце і даючы ў каментары тлумачэнні („**Завітка кукла** - звязаная з таямнічым закляццем жменя каласоў чараўніком, які хоча наклікаць няшчасце на дом гаспадара збажыны. Памылковае вышукванне крыніц няболі! **Смалакі** - гэта два калы, якія падкладваюцца пад саху для яе перавозу і замяняюць ужыванне дзе-нідзе дзеля такой жа мэты кола. **Сёрбаць** - есці штосьці рэдкае без хлеба”.

Сказаўшы, што прыгаданыя вышэй і раскрытыя ў тлумачэннях словы Каратынскі **занёс і ўкараніў** у паэму *Таміла*, мы, па сутнасці, спыніліся на аднабаковай канстацыі складанай з’явы і не толькі звялі твор і яго змест да аднаго тэксту, г.зн. паступілі фармальна, але даволі павярхоўна паставіліся да відавочнага і разам з тым некранутага ўвагаю працэсу ў творчасці беларускіх білінгвальных аўтараў. Гэтак званыя правінцыялізмы Вінцэсь Каратынскі не так заносіў і ўкараняў, не так уводзіў і выкарыстоўваў, як, паводле яго ўласнага прызнання, ужываў „дзеля захавання такога-сякога мясцовага каларыту”. Гэтае творчае дзейства паэт не выпадкова вызначыў інфармацыйна нейтральным словам. Мяркуючы паводле прыведзенага ўжо намі выказвання, Каратынскі выразна ўяўляў, што карцінам, родным яму з маленства і зафіксаваным у яго свядомасці праз беларускую гаворку і з беларускай гаворкай, ён надае польскае гучанне ў сваіх творах, якія тэматычна і праблемна ўзыходзяць да Наваградчыны, да Беларусі.

Калі звярнуць увагу на тое, што названыя правінцыялізмамі мясцовыя беларускія словы трарляюцца не толькі ў сялянскай гутарцы, але і ў аўтарскай мове, і што яны, выйшаўшы за межы аб’яцаных каларытных характарыстык вобразаў, раскіданы па ўсім творы, то можна ўбачыць, што правінцыялізмы ў паэме не проста ўжытыя, а пакінутыя ў ёй аўтарам. І вось чаму. Агульнавядома, што цалкам эквівалентызаванай трансфармацыі паняццяў з аднае мовы ў іншую не бывае. Аналагічныя праблемы міжмоўя паўставалі, зразумела, і ў творчасці тых білінгвальных аўтараў, якія беларускамоўную

⁵ В. Каратынскі, *Творы*, wyd. II, Mińsk 1994, s. 382.

жыццёвую рэальнасць пераводзілі ў іншамоўную мастацкую рэальнасць.

Мастацкае асваенне ў масіве польскай мовы матэрыялу, успрынятага ў беларускамоўнай стыхіі, стварала прэцэдэнт сумяшчальнага суднясення дзвюх ментальнасцяў, дзвюх традыцый і двух кодаў, на аснове чаго ўзнікалі, па сутнасці, двузсістэмныя тэксты, кожны з якіх дзеля нагляднасці мог бы быць уяўлены нераўнамерна затопленым мацерыком, дзе ёсць глыбіні і мелкаводдзе, празрыстая і цёмная вада, глеістае і пясчанае дно, а таксама выспы і астравы. Апошнія - ні што іншае як беларуская лексіка і беларускія граматычныя формы, якія выдаюцца над паверхняю польскамоўнай роўнядзі, відавочна арганізуючы непаўторны ландшафт твора і нагадваючы пра існаванне яго схаванай, так бы мовіць, падвднай часткі.

Беларускія лексічныя выспы і астаўкі не так ужо часта ўздымаюцца над польскамоўнай паверхняю паэмы *Таміда*. Яны засталіся ў гэтым творы як непазбытыя арыенціры на беларускія рэаліі. Яны пакінутыя аўтарам у выніку беларуска-польскага моўна-светаўспрымаальнага судакранання і сумяшчэння як элементы, непадуладныя ў нейкай ступені аўтарскай „самаасіміляцыі”.

Беларускія словы і выразы, вынесеныя з жыцця і занесеныя ў польскамоўны твор, трарлі ў мастацкае жыццё і пакінуты ў ім у адпаведнасці з аўтарскім разуменнем іх значнасці і незаменнасці як носьбітаў самабытнага светаадчування насельнікаў Наваградчыны. Менавіта ў залежнасці ад гэтай ролі словаў у іх функцыянальна-натуральным асяроддзі і фарміраваўся каментар Вінцэся Каратынскага да *Тамілы*. У адным выпадку паэт падбіраў да асобных лексічных адзінак польскі эквівалент, у другім - раскрываў выраз некалькімі сінонімамі, а ў трэцім - даваў слову ці фразеалагізму разгорнутае тлумачэнне, вяртаючы яго ў сацыяльны кантэкст. Тут і прымхлівыя ўяўленні пра быццё, выпрацаваныя на ўзроўні інстынctu самазахавання ў язычніцкім (завітка) і хрысціянскім (нядобры) часе, і паняцці, нараджаныя палітыка-эканамічнымі рэаліямі гістарычнага мінулага (карончыкі), і старажытны вопыт успрыняцця незнаёмага лепшага свету (вырай), і прыкметы бытавой практвкі (смалакі, статак) і г.д.

У *Таміле*, такім чынам, праз беларускае слова выяўлены мясцо-

выя, „правінцыяльныя” рэаліі і падсвечана не адна грань беларускай ментальнасці. Каментар жа, які таксама служыць гэжыць гэтаму падсвечванню, раскрывае пэўнасць пазіцыі аўтара ў дачыненні да словаўжывання і беларуска-польскага моўнага сумяшчэння і ўзаемадзеяння ў мастацкім творы.

Паколькі ў аснове кожнага „каментара ляжыць уяўленне пра тое, што тэкст - гэта носьбіт нейкага сэнсу, які яму папярэднічае і над ім узвышаецца”⁶, то можна не сумнявацца, што Каратынскі, увасобіўшы сваю задуму ў канкрэтным тэксце і на канкрэтным моўным матэрыяле, меў патрэбу ў тым, каб працягнуць размову з чытачом і растлумачыць яму значэнне асобных выразаў, а праз гэта прасвятліць сэнс твора. Аднак гэта не значыць, што так званыя правінцыялізмы зацямялі сэнс паэмы: яны засталіся ў ёй дзеля іх экспліцытнага сведчання тутэйшай свядомасці ў выніку свядомага выбару аўтара, скіраванага на выўленне спрадвечнага значэння выразу ў іншамоўным кантэксце - як уплывовай часткі ў тым - цэлым, якое разам з ёю ўтварае двухсічтэмнае адзінства.

Такое ці падобнае адзінства дзвюх моўна-светаўспрымальных сістэмаў рэалізоўвалася бадай ва ўсіх паэтычных творах беларускіх білінгвальных і польскамоўных аўтараў, хоць яны і не суправаджалі свае тэксты ўласнымі каментарамі. Праўда, Адам Міцкевіч напісаў тлумачэнні да *Пана Тадэвуша*, але яны тычыліся гістарычных падзей і палітычнага становішча былога Вялікага Княства Літоўскага, а не такіх, да крыкладу, „правінцыялізмаў”, **як свірэпа, дзяцеліна, граблі, вушакі, склют, благі** ў першай кнізе і тых беларускіх лексічных, граматычных і сінтаксічных формаў, якія шчодро раскіданыя ў астатніх кнігах паэмы.

І няхай *Пан Тадэвуш* быў напісаны ў эміграцыі на пачатку трыццатых гадоў, і няхай мова Міцкевіча ўвесь час знаходзілася ў стане эвалюцыі, беларусізмы ў яго творы траплялі тады не радзей, чым у віленска-ковенскі перыяд. У часе напісання баладаў выразы беларускага паходжання прыходзілі ў творчасць наваградскага генія разам з паданнямі і вераваннямі мясцовага люду (дасеўкі, зажынкі, куцьця, нуда, труна і інш.), гэтаксама як і ў творчы даробак яго сяброў-філаматаў Тамаша Зана (акрайчык, зязюлька, кажан, кужэльны,

⁶ *La Littérature du symbolisme au nouveau roman*, Paris 1970, s. 95.

надтачыць і інш.) і Яна Чачота (адказ, глум, паліца, спарыш, за-злаваць і інш.). „Амаль усе філаматы ахвотна карысталіся правінцыяльнымі выразамі, запазычанымі з беларускай народнай гаворкі, і да таго ж, як сведчыць іх прыватная карэспандэнцыя, з аднолькавым поспехам ці то ў звычайнай гутарцы, ці то ў літаратурнай мове”⁷.

Беларускі слоўнік паэтаў філамацкага кола быў параўнальна багаты, а іх тыповыя адхіленні ад нормаў польскай мовы ў фанетыцы, марфалогіі, сінтаксісе, як ужо заўважана даследчыкамі, адбываліся менавіта пад уплывам беларускай мовы. Несумненна, гэта прадвызначалася беларускім паходжаннем паэтаў-філаматаў. На іх пасяджэннях, калі прыгадаць верцаваныя вітанні Яна Чачота, укаранялася практыка сужыцця беларускага і польскага слова, а ў іх польскамоўнай творчасці складваўся стыль прысутнасці прыкмет беларускай мовы, вырацоўвалася свайго роду манера білінгвальнага пісьма, якая станавілася бадай ці не правілам добрага тону ў студэнцкім асяроддзі. Бо чым яшчэ растлумачыць беларусізмы (гладыш, зайздасць, даць драла) у слоўніку вершатвораў Т. Лазінскага, які паходзіў з Валыні⁸ і да паступлення ў Віленскі ўніверсітэт, верагодна, беларускай мовы усё-такі не чуў.

Традыцыю білінгвізму, калі беларускія выразы і формы заставаліся ў творах першаснай „прыправаю”, паэты-філаматы свядома падтрымлівалі і натхнёна развівалі як з’яву рэліянальную, сваю, адметную. Не дарма Марыя Гарэцкая, дачка Адама Міцкевіча, згадваючы пра жыццё бацькі ў эміграцыі, падкрэсліла наступнае: „Не раз, чуючы, як мы размаўляем, ён уздыхаў, што нашае вымаўленне бясколернае, чужаземнае: ён вельмі хацеў бы чуць у нашых вуснах тую мілагучную ліцвінскую мову, якая была яму мілей за ўсё”⁹.

Традыцыі кантамінацыйнай білінгвальнасці выходзілі за межы філамацкага кола і часу і найбольш паслядоўна, на маю думку, выявіліся ў творчасці вясковага лірніка Уладзіслава Сыракомлі.

Уплыў беларускай мовы на творчы працэс вясковага лірніка быў настолькі натуральны, што паэт не імкнуўся ад яго вызваліцца,

⁷ S. Stankiewicz. *Pierwiastki białoruskie w polskiej poezji romantycznej*, Wilno 1936, cz. 1, s. 33.

⁸ G. Mościcki. *Z filareckiego świata*, Warszawa 1924, s. 76.

⁹ *Wspomnienia o Mickiewiczu*, Kraków 1987, s. 76.

а свядома ішоў на захаванне „правінцыялізмаў”, ці то паўторна звяртаючыся да ўпадабнай лексікі - *асьміна* (*Тры дачкі Ліцвіна, Дыферэнцыя*), *люлька* (*Папцальён, Пан Марка ў некле*), *папар* (*Гадавыя святы на Літве, Маўчанне паэта*), *пляжыць* (*Старыя вароты, Улас, Школьныя часы*), ці то радмацоўваючы польскамоўным зместам сэнс надзвычайна папулярных у Беларусі фразеалагізмаў - *следам за дзедам* (*Пра зачараваны скарб*), *з хаткі астаткі* (*З гісторыі жыцця аркуша панеры*), *на Мацея зіма пацее* (*Гадавыя святы на Літве*), *старасць не радасць* (*Бедны фундатар*).

„Ведаючы ўмовы, у якіх жыла ў Літве бедная засцяпковая шляхта (да яе належала і сям’я Сыракомлі), - піша мовазнаўца Ю. Трыпуцька, - можна смела меркаваць, што Сыракомля з дзяцінства быў двухмоўны, гэта значыць, павінен быў валодаць беларускай моваю ў такой ступені, як польскай”¹⁰. У творчасці вясковага лірніка даследчык налічыў болей за сто пяцьдзсят беларусізмаў, і гэта дало яму падставы адзначыць, што „ні ў аднаго польскага пісьменніка не ўдалося выявіць такога мноства беларускага элемента, як у яго. У адрозненне ад іншых, чужаземных словаў і выразаў, гэты элемент ахоплівае ўсе часткі граматыкі і амаль усюды глыбока пусціў каранне”.

Інтэграцыйныя моманты ў творчасці Сыракомлі настолькі інтэнсіўныя, што можна нават гаварыць пра адлюстраванне ў яго польскамоўных тэкстах з’яваў беларускай мовы, пра пэўную заканамернасць калі не заўсёды свядомага, то прынамсі натуральнага выкарыстання многіх выразаў вядучай у тэксце польскай мовы ў значэннях, уласцівых беларускай лексіцы. Аднак гэта не зусім інтэрферэнцыя, гэтаксама як і пакінутыя ў польскамоўным масіве беларускія безэквівалентныя лексемы - гэта не зусім экзатызмы.

Растлумачыць жа з’явы на прыкладзе творчасці Сыракомлі, а тым болей на матэрыяле беларускай польскамоўнай літаратуры сучасная псіхалінгвістыка пакуль не спрабавала. Таму, не падмяняючы яе функцыі і не ставячы перад сабою яе задач, звернем увагу на тое, што беларускі край, захоўваючы ў сялянскім і дробнашляхецкім асяроддзі родныя гаворкі, атрымаў да таго ў XIX стагоддзі

¹⁰ J. Трыпуцька, *Język Władysława Syrokomli...* Uppsala, Wisbaden 1957, t. 2, s. 242.

ў спадчыну, па сутнасці, своеасаблівы варыянт польскай мовы, асновы якога сфарміраваліся на ўсёй тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага ўжо „ў перыяд паміж Люблінскай уніяй (1569 г.) і маскоўскім нашэсцем (1655 г.)”¹¹ у атмасферы сапраўднай моўнай мазаікі і дзяржаўнасці беларускай мовы.

Будучы працягам лінгвістычнай традыцыі, закладзенай на мяжы XVI - XVII стагоддзяў, мова Сыракомлевай творчасці, як, дарэчы, і Міцкевічавай, і Чачотавай, не ішла на вызваленне ад беларусізмаў, а паглыбляла „супрацоўніцтва” з беларускамоўнай стыхіяў і тым самым нарошчвала ўсё большы патэнцыял творчай білінгвальнасці, якая несла ў сабе дзве тэндэнцыі - далейшае развіццё кантамінацыйнага суіснавання дзвюх моўных сістэм у творах і адгалінаванне беларускамоўнай творчасці ад гэтага суіснавання.

¹¹ L. Bednarczuk. *Wspólnota komunikatywna Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Wilno - Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, t. 4: *Literatura i język*, Białystok 1992, s. 19.